

թիւն մը չկայ խնդրոյն մէջ, քանի որ մեր քննած լեզուներու տարբերութիւնները՝ արդէն պատմական շրջանին մէջ կը գրաւեն մեր ուշադրութիւնը։ Բայց նախապատմական կեանք մըն ալ ունեցած են լեզուները։ Թաներ թողոք մը գեռ ծածկուած կը մնան մեզմե՛կ լեզուայ վայելիքի ստեղծութիւնները։ Գտնուած լեզուները՝ արհամարհել տրոհութեան գործ կը համարուի։ Պէտք է քննել եւ համառակը խախտել, ընդել, բայց իրական եւ համըզակի պատճառներով, եւ ոչ թէ ինքնահաւան — բացառաւորութիւններով։ Հայկեր շատ քաջ է այս — բացառաւորութեանց մէջ, եւ սակայն այսոր շատ քիչերը կան, որ չգիտան թէ քաման — սեմական եւ հնգերկուական արմատներու մէջ նոյնութիւն մը կը նշմարուի, եւ ինչպէս մեր գործին ընթացքին մէջ բաժնէ ենք եւ յաւերգ տողերուն մէջ պիտի բուսի, քննութեան սկսած են լեզուաբանը, այս առնչութիւնն ապացուցանելու եւ ստուգելու։ Ցանեակ տարիներ յառաջ «առասպել» համարուէր թերեւս այսպիսի վճիռ մը, բայց այսօր իրական շօշափելի հնգերը կան՝ այս նոյնութեան իբրեւ նախապահ հնգերը, Պիտի գայ օր մը, ուր մեր այս ընդ ազատ ահա՞սած՝ իբրեւ նոյնութիւն մը պիտի ընդունուի։ Եթէ մարդ լեզուաբանութեան հնգերն ենք, թէ՛ իրարմէ այսպէս պլլաքան կազմութեամբ լեզուները կարելի է հասարակաց աղբիւրէ մը ծագած համարել, պատմական յայտնի է։ Մեր ձեռքն ունեցած քննութեան միջոցը չի կրնար ոչ ոք որոշ պատասխան օր տալ, եթէ ոմանք բաւական համարել լեզուագիտութեան արդի վիճակը՝ այս հարցման որոշ պատասխան մը տալու, այն առնի պիտի ստիպուինք բռնել թէ «Հասարակաց լեզու է պատմականը»։ Ինչպէս կարելի եղաւ հնգերկուական լեզուաբանին վերաբերեալ լեզուաճիւղին իրարու մերձեցնել եւ գաղափարել։ Դեռ շատ «անհատներ» կան, որ հայերէնի եւ գերմաներէնի համարեալ լեզուներ ըլլալուն վրայ կը արտակական։ Բայց այս տարակարծիքն այլ եւս գիտնական շրջանակին մէջ տեղի չի կրնար ունենալ։ Եւ սակայն ինչպէս կարելի եղաւ՝ իրարմէ այսպէս պլլաքան զարգացած ասած երկու լեզուներն իրարու մոտեցնել։ Չտուեցան երկու լեզուներն ալ իրենց առանձնապատկառութիւններէն, քերականական յաւերգութիւններէն, եւս երկուքին արմատական բառերն՝ հասարակաց լեզուի մը արմատական բառազանգին հետ համեմատուեցան, եւ իսկոյն — թէպէտ մեծ գիտաբանութեամբ — երկուքին ցեղակցութիւնն յերեւան ելաւ։ Այս «հասարակաց լեզուն» էր հնգերկուական նախալեզուն։ Արդ այս օրինակաւ շատ դժուրն պիտի ըլլայ եղբայրացնել, թէ՛ եթէ երկու լեզուաճիւղեր ժամանակաւ այնչափ հեռացած են իրարմէ, որ երկուքին նոյնութիւնն եւ

կամ աւելի՝ ցեղակցութիւնն, հաստատելու համար միայն հասարակաց լեզուի մը միջնորդութեան կը կարօտիք, ուրիշն երկու լեզուաբաններու եւ լեզուագիտներու ազգակցութիւնն ալ հաստատելու համար՝ հասարակաց «նախաբան նախալեզուի» մը պէտք ունիք։ Բայց հոս է խնդիրը։ Պիտի գրաւուած չէ այս «նախաբան նախալեզուն»։ Վասն զի գեռ լեզուաց արմատական վիճակը լաւ քննուած չէ եւ ժամանակի կը կարօտի այսպիսի ընդարձակ քննութիւն մը։ Ո՛վ գիտէ թէ յանկարծ պիտի չունենայ լեզուագիտութիւնն ալ իւր սակեգարը, իւր «երկարական յայտ», իւր «անձնականեան ճառագայլները», որոնցմով պիտի կարենայ լուսաւորել լեզուի մը եւ լեզուաբաններու գանձանքները, գաղափարները...։ Պիտի չգտնուին ներքին ապացոյցներ՝ հաստատելու մեր տարակարծիքը, փարսալու մեր կտակածը...։ Եթէ բացարձակ ստուգութիւն մը պիտի չտայ մեր լեզուագիտութիւնն այսպիսի կարեւոր խնդիրներու նկատմամբ, գտնէ հաւանականութիւն տալ՝ իւր պարտքն է։

Եւ ինչպէս կարենայ բացարձակ ստուգութիւն տալ լեզուագիտութիւնը, երբ լեզուներ կան, որոնց անցեալին ամենեւին ծանօթ չէ, եւ այսօր բոլորովին կղզիացեալ կիսաբը մ'ունին։ Այն առնի անսպլոթաբ յառաջ կ'իջեայ լեզուագէտն իւր պատմաաբանութեանց մէջ, երբ պատմական հնգին վրայ կը մնայ, եւ առ առաւելն՝ շատ մը ստորգէ ձեւերն կ'եզրակացնեն նախնական ձեւը (որ սովորութիւն է եղած «ստուգանքի» նշանակել)։ Եթէ այս երկու էական կէտերը պակսին, հարկ է որ ենթադրութեանց դիմէ լեզուագէտը, եւ յայտնի է թէ ենթադրութիւնն հաւանականութիւն կրնայ ծանուիլ, բայց ոչ երբեք ստուգութիւն։

Կրնանք բնագաղափարն օրինակաւ մը մեր բաժնէ լուսաւորել։ Ցարկեր յառաջ կարող ենք, կեղեւուած, ստոյգաւ ծուռ կ'ընդ կարելի է իսկոյն ծաննել, մանաւանդ երբ ծառին հայրենիքն ալ ծանօթ չըլլայ։ Կարելի է, այո՛, բայց մեծ գիտաբանութեամբ եւ մանրաբանին քննութիւններով։ Իսկ եթէ մեզի ծանօթ ծառ մըն է, օրաւ կ'ընդ կ'ընդ կամ ընկուղին մը, շատ շուտով կրնանք զանազանել ու ծաննել։ Նոյնի կարելի է ըսել լեզուներուն համար...։ Կղզիացեալ ապրող լեզուները, որոնց անցեալը կամ ամենեւին եւ կամ շատ քիչ կը ծաննանք, շատ գիտաբան կրնանք դասակարգել մը վերանել։ Իսկ եթէ բոլորովին կորուսած լեզուի մը վրայ է խնդիրը, այն առնի քրտնալան աշխատութեան նոյն լեզուն հանելու է գերգիտանի, թմբամիւր եւ իւր վայելի հնագիտական կեղեւանքն եւ այն առնի միայն քննելու է որ դասակարգին վերաբերիլը։ Ուրիշն անհատական լեզուաց այս գիտաբանութիւնը գրաւական մըն է, որ կորուսած նախալեզուներուն արմատական իրական վիճակն այժմէն իսկ իբր վերջնական նապեւ քննուած հրատարակել, շատ ինքզին գաղափար մըն է։ Ինչպէս եւ եզրագրական լեզուին սեմականութեան հետ առնչութիւն ունենալն հագին յետին ժամանակներս գաղափարեցաւ, նոյնպէս միւս կողմանէ սեմական լեզուներու՝ հնգերկուական

1 Համեմատելու հետ նկատմամբ Հ. Գիտնի Die Sprachwissenschaft գիրքը։ Համեմատման լեզու պիտու լեզուներ 14 հաւանականութիւններ, էջ 533.

կան նախալեզուին հետ ունեցած աղերսն օրըստ-օրէ աւելի կ'ապացուցուի, այսպէս ալ օր մը իրարու անձման կարծուած այլեւայլ նախալեզուներու արժաոյնը աղերսն յերեւան պիտի ելլէ: Ենթադրենք որ հնդեւրոպական լեզուները բոլորովին կորուած ըլլային եւ միայն գերմաներէնն ու հայերէնը նորագոյն ժամանակներս գրուած լեզուներու բարձրագոյն ըլլային, կարելի պիտի ըլլար այս երկուքին մէջ գտնուած առնչուած թիւին իսկից տեսնել: Եւ սակայն կարճ համեմատութիւն մը բաւական կ'ըլլայ՝ ինչպէս այս նկատմամբ քիչ մը վերն ըսինք, ամէն տարակոյս փառատելու:

Հայերէն նիւթ եւ գերմ. fñnf միեւնոյն արմատէն յառաջ եկած են: Այս շատ ծանօթ համեմատութեան միայն միջին անցումները կամ անցման ձեւերն յառաջ կը բերենք, առանց պատճառաբանելու: Հնդեւրոպական արմատ ձեւն է penke, սանթ, եւ զանգի. pañca. փ. πέντε (== πέμπε, πέμπτος), րո. quinque (*pinque), լիտ. penki, հին իռ. éoic, զիւր. pimp. գոթ. fimf. հին հիւս. fimma, գոթ. uimpe. ֆի. անգլ. five, հոլ. vijf. հինաւթ. fīf, գերմ. fimf (բուն) fēm(f), հին գերմ. pēmpē penqe, նոր գերմ. fünf եւս. հայ. հինթ:

Այսպիսի օրինակներ հազարներով կրնան յառաջ բերուիլ, բայց կարեւորութենէ զուրկ կը գտնենք: Ասոնց իրարու ունեցած աղերսը ցոյց տալու շատ դժուր է, որովհետեւ անցման յետեւ կամ քոյր լեզուները բազմաթիւ են: Բնականապէս երկու նախալեզուներու մէջ այսչափ շատ համեմատական եղբնք չենք կրնար գտնել, եւ եղածներն ալ՝ քանի մը սկզբիկ լեզուագէտներէն՝ «բոս պատահման նոյն» կամ «փոխառեալ» վիճաք խլած են: Բայց ոչ միշտ իրաւաւ:

Մտաբարութեան աւելի մեծ կէտ մը կայ: Լեզուայ նախապատմական վիճակը, նոյն իսկ պատմութեան առաջին շրջաններուն մէջ՝ չի կրնար գրաւած եւ քրոնոլոգիան մէջ աստույցած լեզուի մը վիճակին հետ նոյն ըլլալ: Ըսն փոփոխութիւններն տարագրուած են: Բայց ոչ անգիտակցից մղում մը բնական ընթացքին մէջ, իսկ հոս՝ այլաբնականութիւնները շատ գաղաղակ ու ընդհատեալ, եւ նիւթական գրանշաններու զծերով կաշկանդեալ: Բնական հետեւութեամբ խոսուած եւ գրուած լեզուներու փոփոխութեան աստիճանները շատ կը տարբերին իրարմէ: Գաւառական մը որ այսօր գրի առնուած է, կը կասեցորի իւր փոփոխութեան ձեւերն միմանը մէջ, արեւելք կը գրուի իւր բնական ընթացքին: Այս, իբր գրչակն լեզու արտաքին նոր փայլ մը կը տրուի որով, բայց այս փայլն յառաջ եկած է՝ անոր բնական գեղեցիկութեան մոխրով... Տեւական կ'ըլլայ աւելի՝ գրական լեզուն, բայց այլառարեւել, աղաւաղուելու, ներքնապէս ուստապաւ ըլլալու, եւ իւրաքանչիւր գործածողին քմացը խոցալիկ ըլլալու կը գառապարտուի: Ասկէ յառաջ կու գայ՝ խոսուած լեզուի մը խոսողներու բերին մէջ ասոնք բազմազգիք երանգներն ու զանազանութիւնները, իսկ գրուած լեզուն՝ շփոխեալ, կանոնեալ, կարգաւորեալ ձեւերով անկենդան մեզ:

մեզ մին է, որ շատ կը տեսնէ, կը տեսնուի բայց չի տեսներ...

Անգիր լեզու մը շատ քիչ-քիչ կը յեղափոխուի եւ շատ կարճատեւ ժամանակի մէջ: Այսօր մեր գաւառապարտներէն ապտառուած քառասուն չի ելլէ՝ 15—20 տարի ետքն անհասկնալի պիտի ըլլայ նոյն իսկ նոյն գաւառաբնակներուն: այսչափ արագ են փոփոխութիւնները... Անառաք փոփոխութիւն, յառաջատուական զարգացում, այս է լեզուի մը կեանքը, բայց — սիւս չհասկնալի — լեզուին բնական վիճակին մէջ պիտի կատարուի այս փոփոխութիւնը, եւ ոչ գործնական գրչին տակ կամաւորապէս ու տգիտաբար... —

Այս խնդրին լուսաւորութեան պիտի նպաստեն՝ ինչպէս մինչեւ հիմայ բոսաններէն յայտնի է, լեզուագիտութեան զարգացման ջանքերը վառ զի միայն նորարար եւ առանց նախապաշարման եղած քննութիւնները պիտի մերժեցնեն իրարու բոլոր լեզուաբեղբայր Եւրասիոյ թիւ շալիկեր, Սէյու, Փր. Միւլեր, Դէ լա Կալ եւս. ինչպէս անհնարին կը համարէին հնդեւրոպական եւ սեմական լեզուացեղերու ինամութիւնը. բայց անկողմնակալ քննութիւններով՝ այս երկու լեզուացեղերուն մէջ կամուր բացուած վիճը կամաց կամաց կը լեցուի, եւ այս լեզուացեղերն իրարու կը մերժենան: Նախատմական են եւ նախնական հնդեւրոպականին մէջ եղած ինամութեան կարեւորութիւնն ունեցած է իւր թիւներ ու գէմ լեզուագէտները: Այս երկու լեզուախումբերու սկզբնածագ ինամութեան ի կողմն են եւ կը պաշտպանեն Իվարտ Բենթլի, Բուսնի, Լեպիտո, Լաստեն եւս. իսկ ամառք՝ ինչպէս Մաքս Միւլլերն է Հապիթալ՝ այս ինամութեան կարեւորութիւնն եւ մասնաշեղծ թիւ հաւանականութիւնը կը յայտնեն: Կան ամառք ալ ինչպէս Իւստեն Զուլլ եւ Պիլտեալ՝ շատ վերապահութեամբ կը վարուին: Միման այսպիսի անուններ չարգելէ եւ երկու լեզուախումբերու ինամութիւնը պաշտպանողները՝ իբր «յետագէտ» նշանակել՝ եւ անոնք ընել ասոնց պատճառաբանութիւնները, իսկ միման ինչ չի համարուիր, աւելի մեղմ բառ մը գործածելու համար:

Այսօր սեմական եւ հնդեւրոպական լեզուախումբերու ինամութեան վրայ կը խօսինք, վաղը — եւ այս վաղեւան արշալոյսը ծագած է արդէն — պիտի մերժեցնենք իրարմէ՝ բոլորովին իրարմէ անշատ եւ տրամաշափապէս իրարու հակառակ կազմութիւն ունեցող լեզուախումբեր: Լեւեք իբր վերջաբան՝ Դր. Գիսկոյիսի՝ գրածը: Մինչեւ հիմայ լեզուագիտութիւնը՝ — քանի մը անհաստատ գէպքերն ի բաց առնելով՝ ուր նման երեւցածը իրարմէ գտած — օտար եղածներն իրարու մօտեցուց, եթէ լեզուացեղերու նախնական տիւպարին (Urtypus) մերժենանք, ու թէ այլախոսող տարբերութիւն մը չենք նշմարեր, այլ ընդհանա-

1 986 այս նկատմամբ էջ 30. Եւրասիոյ 1.

2 Այս գիտական եւ օր իր գրքով՝ Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft, եւս. Քրայսթր 1892 (չեղբեր), ծանոթ հարգել լեզուագիտութեան այս տեսութիւնները ընդլայնելու: Լուսաւորելու, որոնք շատ քաջաց հետեւեցաք այս երկին մէջ:

ուսման՝ ձեռքի եւ նիւթի մէջ լեզուներու տեսակ մը համաձայն մերձաւորութիւն մը: Ուրեմն իրաւունքը ունենալ ընդունելու, որ բոլոր լեզուները՝ միջնակետէ մը զոյգող ճառագայթներն են, որոնք իրարմէ այնչափ կը հեռանան, որչափ մեծ է ասոնց՝ միջնակետէն ունեցած թաղարձակութիւնը: Աստղաբաշխը կը պնդէ որ բովանդակ յարգգործ յօրինաւորութիւնը եղած ըլլալ ժամանակաւ մշուշի մը միակ գոյացութիւն մը, որմէ՝ ետքը առանձինն առանձինն արեւային գրութիւնները, հաստատուն աստղերն իրենց մօրթակներով, բաժնուած ըլլան. եւ թէ այս արեւային գրութիւններն ի սկզբան անդ՝ կը կազմէին ամբողջ մը, մինչեւ որ սակէ ալ անհաստակն զանգուածներ՝ մօրթակներ, քաղուեցան ու բաժնուեցան, եւ կենդանախոյս զօրութեան հետեւութեամբն այս զանգուածէն ալ զարձեւալ՝ քանի մը մասունքներ բաժնուեցան եւ լուսիններ եղան: Ասոր համար լեզուախոյնին ալ հարկ է որ ներուի ենթադրելու թէ՛ ինչպէս որ անհաստակն լեզուաճիւղերը (առմանական, գերմանական, սլաւական), առաջ եկած են լեզուախմբերէ (լատիներէն, շահնական գերմաներէն, շահնական սլաւերէն), ասոնք ալ նախալեզուէ մը (հնդեւրոպական, քամեան - սեմական, ուրալ-այտայեան նախալեզու), նոյնպէս այս նախալեզուներն ալ՝ հասարակաց յատակի մը շառաւիղներն ըլլան: Անհաստակն բարբառները՝ լեզուագիտութեան լուսիններն են, լեզուախմբերը՝ մօրթակային գրութիւններն են. եւ լեզուացեղներն ալ՝ արեւային գրութիւններն: Լուսագիտային վերլուծումը (analyse spectrale) շնչի ստաղծ վրայ (Sirius) յերեւան հանեց այնպիսի տարրեր, որոնք մեր արեւային գրութեան կազմիչ մասունքն են. եւ կը հետեւցնէն սակէ որ թէ շնատար — նաեւ յարգգործ յօրինաւորութեան ուրիշ բեւեռատաղները — եւ թէ արեւն իւր մօրթակներով՝ մինչեւ նոյն նախնական նիւթէ մը յառաջ եկած մասունքը ըլլան. ներքի չէ որ լեզուախոյնն ալ նման եղաւ կազմիչին մը հանեւ եւ բոլոր լեզուները մինեւնոյն նախալեզուի մը շառաւիղները նկատմ, քանի որ հին՝ ուր ինչն ալ իւր լուսագիտային վերլուծումը գործածէ, Ֆրանսէնհոֆման գծերը՝ պիտի չպակսին: Թերեւս արդի կենդանի լեզուներու մէջ եղած տարբերութիւնն առաջին ակնարկով՝ զրեթէ անհուն երեւայ (ճիշդ այնպէս ինչպէս երկնայային մարմիններն իրարմէ բաժնուած անջպատը կ'երեւայ), սակայն զանոնք ճիշդ ու խորամանկ քննելէն ետքը, պիտի կարենայ անոնց համար՝ կամ գոնէ իրենց նախնական կազմիչ մասանց նկատմամբ բանաստեղծին խօսքերը գործածուիլ:

... Ամենքը մինեւնոյն կերպարանքը չունին, բայց ոչ ալ տարբեր, ինչպէս կը վայել Քրոյներու:

1 Գրաւուէնհոֆ երեւի բնագէտին անուամբ կը կոչուի՝ լուսագէտ (Spectrum) վրայ նշմարուած գուռնուր ըստգծերը:

2 Facies non omnibus una,
Neo diversa tamen, qualem decet esse sororum.

(Հարունիսիւն)

Հ. Գ. ՄՆՆ.

ՆԱԽԸՆԴՈՒՆԵՐԵՆԻ ՀԵՏՔԵՐԻ ԶՈՎԵՐԵՆՈՒՄ

Հանդիսիս 1899ի 5երորդ թուում. (էջ 147—149) մեր փորձ արեւը ցոյց տալու, որ զօկերէնի եւ Ղարաբաղի բարբառի մի քանի ձեւերը գրաբարից աւելի հին պիտի լինին: Այն ժամանակ Ս. Սարգսեանցի գեղեցիկ աշխատութիւն՝ չունէինք մեր ձեռին, ուր ի միջի այլոց մի շարք նոր բառեր ենք գտնում, որոնք նոյնպէս նախահայերէնի հետքեր են կրում. մայրութեմ-րութեմ-մօրութեմ, մայրին-մօրին, իրաքի-հերիք, հանգի-հնգ, մտակի-մտիկ, կոչալ-կոչիւ, պղպնձ-պղնձ, պղպտեմ-պեմք եւ այլն...

Արդ ամենի հետ մեր ի նկատի չէինք ունեցել մի շատ կարեւոր երեւոյթ, որ առաջին անգամ մեր ուշագրութիւնը գրաւեց Նրիւսանում. դա էական բայի երրորդ գէմքն է: Այնտեղ ասում են. գնում աս. գալիս աս, ասում աս. տալիս աս. լալիս աս. բերում աս. եւ այլն:

Ստուգելով տեսանք, որ նոյն հնչումներն ունին Ղարաբաղի եւ զօկերի բարբառը: Սարգսեանցն իւր գրքի մէջ ասում է, որ դա պէտք է գրել ա, որովհետեւ. ինչպէս յայտնի է, հնդեւրոպական լեզուներից շատերում բայի 3 գէմքը վերջանում է լով, որը շայտը գէտում հաւասար է յ ի այն էլ է յայտնի, որ միավանկ քայերում այդ յնթէւ գրւում է, բայց չի հնչւում. օր. գայ, տայ, կայ, լայ եւ այլն. ուրեմն վերելի բառերն աւելի ճիշդ կարելի էր գրել. գնում ա, գալիս ա, բերում ա եւ այլն ինչպէս որ, իրօք, տեղ տեղ նոյն ձեւով գրել է Հրէտոսին իւր քերականութեան մէջ:

Ար նախորդ յօդուածից գիտենք, որ զօկերէնի այդ բառերի մէջ աւելի հին եւ նախնական է, քան գրաբարի ն. ուստի եւ այս գէպքում, էական բայի երրորդ գէմքն է՝ ծագել է զօկերէնի, կամ որ նոյն է, Արարատեան բարբառի այն. նմանութեան օրինակ կարելի էր ենթադրել, որ դորա յօգնակի երկրորդ գէմքն էլ (էք) նման ծագում պիտի ունենայ: Գորան գրաւոր ապացոյց մենք գտնում ենք «Քնար-Հայկականի» մէջ. «Ողբ Զուղայեցոց», մի երգում (եր. 134), որ գրուած է 1605 թուին, պարզ ու մաքուր աշխարհիկ լեզուով, ուր հանդիպում ենք հետեւեւալ ձեւերին. գնաման աս (էք) մոռանում աս, ունի աս թողման, ողջ աս, ... եւ այլն:

1 Սարգսեանց Վրուէնցի բարբառը (Զօկերի լեզուն) Մոսկով 1883 թ.